Iarăşi „de“ şi „dacă“.

(Răspuns dlui Al. Rosetti).

In *Grai şi suflet*, vol. II, fasc. 1, p. 183, dl Al. Rosetti îşi propune să facă o recensiune articolului mieu *Conjuncţiile „de“ şi „dacă“, un capitol de sintaxă românească*, publicat în *Dacoromania*, III, pp. 251—284. Intr'adevăr însă, subt pretextul că recenseazâ acest articol, dsa se ocupă mai mult sau aproape numai de un articol mai vechiu al profesorului dsale, de noi toţi mult stimatul Domn Mario Roques, anume *Recherches sur les conjonctions conditionnelles* **să, de, dacă,** *en Ancien Roumain*, publicat în *Mélanges Chabaneau* (*Rom. Forsch*, XXIII, 1907, pp. 825—829), pe care-mi impută că nu l-am cunoscut.

Intr'adevăr la scrierea articolului mieu, aflasem despre articolul dlui Roques din R. Ionaşcu, *Gramaticii români*, Iaşi, 1914, p. 298, unde însă se indică greşit „*Romania*“ în loc de „*Rom. Forschungen*“. Ori câtă osteneală mi-am dat ca să ajung să văd articolul amintit al dlui Roques, el mi-a rămas inaccesibil până după ce mi-am scris articolul, lucru pe care l-am comunicat personal însuşi autorului când l-am întâlnit în Cluj cu vreo jumătate de an înainte de a-şi scrie dl Rosetti recensiunea. Deoarece tipărirea *Dacoromaniei* nu aşteptà, mi-am dat articolul la tipar aşa cum se găseà, scăpându-mi din vedere că, aşteptând să găsesc articolul dlui Roques, n'am menţionat faptul pe care-l relatez acum.

Mi-am putut câştiga articolul dlui Roques numai după apariţia *Dacoromaniei* III şi, văzându-l, am constatat cu bucurie că pe urma lui, chiar dacă l-aş fi avut la timp, n'ar fi trebuit să schimb nimic în articolul pe care-l scrisesem făcându-mi cercetările în mod independent de cele ale dlui Roques. Intr'adevăr din comparaţia obiectivă a celor două articole se poate constatà că în al mieu cercetările sânt duse mult mai departe şi nu este vorba numai de „rezultate asemănătoare“ cu cele ale dlui Roques, cum zice dl Rosetti, ci de o seamă de contribuţii şi explicări cu totul nouă, care nu pot fi cuprinse în cuvintele „aducând exemple nouă din textele moderne şi din dialectele sud-dunărene“, puse de dl Rosetti lângă celelalte două cuvinte citate mai nainte. Dl Roques constată că: „L'origine de *de* est très obscure; celle de *dacă* (anciennement *deca*, *deaca*), que l'on a expliqué par la

BDD-A14745 © 1924-1926 Editura Institutului de Arte Grafice „Ardealul”
Provided by Diacronia.ro & www.dacoromanica.ro for IP 18.216.121.55 (2024-04-26 10:52:51 UTC)

composition *de* + *ca*, est encore matière à controverses" (p. 825). În privinţa explicării originii lui *de* ipotetic etc. din *de* coordinativ, considerat ca un împrumut albanez sau ca un rest traco-dacic (cf. alb. δε, *eδε*; turc. *de* „und", „auch"), explicare admisă de W. Meyer-Lübke, Sandfeld-Jensen şi Dimand, dl Roques e de părerea că „Cette explication n'a rien en soi d'invraisemblable: d'autres langues attribuent une valeur ipotétique à de simples particules de liaison; ce n'est pas là cependant un fénomène assés général pour qu'il puisse se passer de toute confirmation particulière" (p. 825). Dl Roques caută să găsească ceva potrivit pentru confirmarea fenomenului acestuia în lupta lui *de* pentru substituirea lui *să*, căci în anumite poziţii în frază, mai ales când subordonata urmează după principală sau când e urmarea altor propoziţiuni, se poate ca conjuncţia să aibă »le sens „de même" plutôt que celui de „et"« (p. 825). Având în vedere acest scop, fără a se depărtà prea mult de Dimand, dl Roques urmăreşte aceste conjuncţii în textele noastre vechi (*Apostolul de la Voroneţ*, *Psaltirea Scheiană*, *Ps. lui Coresi*, *Ps. Voroneţeană*, *Evangheliarul lui Coresi*, *Cuvente den bătrâni*, *Analectele* lui Ciparіu, *Chrestomatia* lui Gaster şi *Bibliografia românească veche*) şi constată că sensul condiţional al lui *de* şi substituirea acestuia în locul lui *să* nu s'a ivit înainte de apariţia celor mai vechi texte româneşti, cum crede Meyer-Lübke, ci că alături de cel coordinativ s'a desvoltat mai întâiu cel temporal şi numai după aceasta cel condiţional. Acest fel de a gândì al dlui Roques e clar chiar şi numai din următorul scurt pasaj care se rapoartă la *Apostolul de la Voroneţ*: „*De* est assés fréquent comme particule coordinante; mais il apparait quelquefois aussi comme conjonction de subordination" (p. 826). In 3 din cele 6 exemple înşirate în glosarul lui Sbiera *de* „a certainement une valeur temporelle" (p. 826—7). In legătura „*de se* „*de* suit dès lors à titre de particule de liaison, comme ailleurs *e* ou *şi*" (p. 828). Acelaşi e mersul gândirii dlui Roques şi cu privire la celelalte texte vechi. Uzul deosebit al conjuncţiilor *de să* şi *dacă* în textele româneşti vechi apoi, crede el, poate să dea lămuriri asupra autorilor de care şi a locului unde s'au tradus acestea. De pildă, Evangheliarul lui Coresi nu poate fi opera unui singur traducător, căci „l'évangile de Mathieu au moins représente un état linguistique autre que les trois suivants" (p. 833) ş. a. m. d.

BDD-A14745 © 1924-1926 Editura Institutului de Arte Grafice „Ardealul"
Provided by Diacronia.ro & www.dacoromanica.ro for IP 18.216.121.55 (2024-04-26 10:52:51 UTC)

In rezumat dl Roques constată:

„*a*) Deus textes (Actes et Psautier) ignorent complètement *de* conditionel; ce sont précisément ceus qu'on a considérés comme les plus anciens textes roumains[1];

b) Les Évangiles, texte complexe e représentant des états linquistiques divers, mais qui ne peuvent être postérieurs à 1561, nous montrent *de* en lutte avec *să*;

c) Les progrès de *de* ne sont pas également rapides sur tous les points et la façon même dont le lutte est engangée ne parait pas confirmer l'ipotèse de l'identité de *de* conditionnel et de *de* coordinant;

d) Elle donnerait plutôt à penser que la conjonction slave *da* a joué un rôle dans l'istoire du *de* conditionnel roumain".

Singurul punct în care ne „asemănăm" cu dl Roques este faptul că cercetarea atentă a textelor celor mai vechi ne-a dus pe amândoi la rezultatul că *de* temporal e mai vechiu decât celelalte feluri ale acestei conjuncţii, în special e mai vechiu decât *de* condiţional. Dar eu dau un exemplu sigur de *de* condiţional şi din *Psaltirea Scheiană* (p 80—81).

Incolo rezultatele mele sânt cu totul altele:

1. Arăt originea latină a conjuncţiei *de*, explicând-o dint'un adverb identic cu prepoziţia *de*, care „însemnà punctul de despărţire şi plecare, începutul, nu numai în spaţiu, ci şi în timp" (p. 254—6).

2. Dovedesc că din acest adverb temporal pus în fruntea unei propoziţiuni s'a putut desvoltà şi s'a desvoltat conjuncţiunea temporală *de* cu sensul „din momentul în care, de vreme ce", iar din sensul temporal se explică în mod firesc toate celelalte sensuri ale acestei conjuncţii. Dacă propoziţiunea secundară a precedat, *de* s'a înţeles mai mult temporal, condiţional, concesiv, şi cauzal; dacă a urmat, s'a înţeles mai mult consecutiv, final, relativ, atributiv şi obiectiv. In sfârşit, ca şi *să* de la conjunctiv, *de*, slăbind, a ajuns cu timpul să nu aibă vreo însemnare deosebită, ci numai să lege, de propoziţiunile lor principale, propoziţiunile secundare subiective, obiective, atributive ori cu funcţiuni modale.

[1] Il ne faut pas oublier que les traits d'apparence archaique peuvent i être simplement dialectaus.

BDD-A14745 © 1924-1926 Editura Institutului de Arte Grafice „Ardealul"
Provided by Diacronia.ro & www.dacoromanica.ro for IP 18.216.121.55 (2024-04-26 10:52:51 UTC)

3. Nu admit deci sensul coordinativ al lui *de* în felul cum îl admite Meyer-Lübke, Sandfeld-Jensen, Dimand şi Roques. Acesta e numai aparent şi a fost scos forţat sau a fost plăsmuit de filologii care-l asemănau greşit pe *de* cu *şi*, care din paratactic, cum este, a ajuns în anumite legături consecutiv.

4) Arăt, că albanezul δε, *eδε* este identic ca origine şi desvoltare cu românescul *de*, explicare cu totul nouă, deosebită de a celorlalţi cercetători.

5) Pentru mine lupta dintre *de* şi *să* este numai un accident secundar, nu chestiunea principală ca pentru dl Roques; mă interesează mai mult măsura şi modul cum a influenţat *să* desvoltarea lui *de* din temporal în condiţional şi mai ales în final.

6) In vreme ce dl Roques nu insistă aproape de loc asupra lui *dacă*, eu mă ocup de el amănunţit.

7) Explic originea lui *dacă* din *de* + *ca* şi arăt cum trebue înţeleasă partea din urmă a acestui compus, căci mai înainte nu fusese explicată corect şi, mai ales, complet. In acest scop insist asupra paralelelor *de când*, *de cum*, *de îndată ce* şi ar. *dicara*, pentru partea din urmă a căruia dau iarăşi o explicare nouă.

8) Ca şi la *de*, şi la *dacă* găsesc că sensul temporal şi apoi cel condiţional sânt cele mai vechi, fiind proprii şi elementului simplu *ca*. Din aceste două sensuri s'au desvoltat cel cauzal, concesiv, ipotetic şi de simplă copulă între propoziţiunile principale şi cele subordonate obiective şi atributive.

9) Arăt cum s'a desvoltat din punct de vedere fonetic *deca* până la *dacă* (*deca*, *deaca*, *daca*, *deacă*, *dacă*).

10) Exemplele atât pentru *de* cât şi pentru *dacă*, le dau nu numai din textele vechi, ci şi din cele nouă şi din dialecte, făcând astfel întreagă istoria celor două conjuncţiuni.

Cred că această scurtă înşirare ajunge pentru a evidenţia deosebirea dintre cele două lucrări şi pentruca oricine să se convingă că nu e vorba numai de „rezultate asemănătoare", ci de o seamă de „contribuţii nouă", pentru care cred că a meritat să scriu articolul în chestiune. Faptul că n'am utilizat articolul dlui Roques nu schimbă de loc economia şi, mi-se pare, nici valoarea articolului, pe care las să o judece alţii.

Şi acum câteva observări de amănunt.

Dl Rosetti scrie după dl Roques: „Funcţiunea condiţională a acestei conjuncţiuni (e vorba de *de*) se explică pornindu-se de

BDD-A14745 © 1924-1926 Editura Institutului de Arte Grafice „Ardealul"
Provided by Diacronia.ro & www.dacoromanica.ro for IP 18.216.121.55 (2024-04-26 10:52:51 UTC)

la funcţiunea ei temporală. La această schimbare de funcţiune e probabil că a contribuit conjuncţiunea v.-sl. *da*". Dar v.-sl. *da* înseamnă la origine „aşa", apoi „şi", „aşa că", „ca", „pentru ca" şi exprimă o dorinţă, o inovaţie sau exhortaţie. Din sensul consecutiv şi final al lui *da* s'a desvoltat apoi sensul temporal, iar din acesta, mai târziu, cel ipotetic sau condiţional şi cel concesiv (cf. Vondrak, *Vergleichende Slavische Grammatik*, vol. II, Göttingen, 1908, pp. 464 - 495; Berneker, *SEW.*, p. 175). Desvoltarea slavului *da* este deci întru toate asemănătoare cu aceea a românescului *să* < *si*, care ca şi sic (< si-ce), cu care e înrudit, a însemnat la origine „aşa" (cf. Walde, *LEWb*, s. v. şi A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1921, p. 170—1). Dacă aşa dar s'ar fi exercitat vreo influenţă în privinţa desvoltării sensului lui *de* în seria în care s'au desvoltat cele ale v.-sl. *da*, ea ar fi putut venì şi de la românescul *să*. Afară de aceea influenţa v.-sl. *da* ar fi trebuit să se manifesteze nu numai în privinţa sensului condiţional, cum crede dl Roques, ci şi a celui consecutiv şi final, cum crede Dimand. Dar cum am arătat în articolul mieu (p. 265), această influenţă nu erà necesară pentru ca să se desvolte deosebitele sensuri ale lui *de*, care, în întregimea lui, s'au ivit cu totul în altă serie decât acele ale v.-sl. *da*. Ele s'au putut desvoltà în mod organic din sensul temporal al acestuia.

Cu pasajul „In *Dacoromânia*, I, 378, S. Puşcariu a arătat, că diftongarea lui *e* înaintea lui *a* final nu e probată, pentrucă nu ştim dacă în acel moment vocala finală erà *a* sau *ă*" dl Rosetti vrea să-mi dea de'nţeles că n'am înţeles bine pe dl Puşcariu când am scris pe p. 278: „Din mutarea accentului de pe silaba ultimă pe penultima a rezultat forma *deaca*, care probează că metafonia *e* > *ea* se puteà produce nu numai înainte de *ă*, *e* din silaba următoare, cum crede Iordan, *Diftongarea lui e şi o accentuaţi în poziţiile ă, e*, Iaşi, 1921, p. 36, ci şi înainte de *a*, cum crede Puşcariu, *Dacoromania* I, 378". Mi-e uşor de probat că cel ce n'a înţeles pe dl Puşcariu nu sânt eu, ci dl Rosetti. Intr'adevăr dl Puşcariu combate părerea amintită a lui Iordan. Evident, nu o poate combate decât în sensul, că există diftongarea *e* > *ea* şi înainte de *a*. Dl Puşcariu e atât de sigur de această părere a sa încât pe *ă* nici nu-l pune decât în paranteze după *a*: „Cauza care produce metafonia — şi a celor mai multe diftongări — este, precum s'a recunoscut de mult, ac-

BDD-A14745 © 1924-1926 Editura Institutului de Arte Grafice „Ardealul"
Provided by Diacronia.ro & www.dacoromanica.ro for IP 18.216.121.55 (2024-04-26 10:52:51 UTC)

centul. Condiţiile sânt un *a* (*ă*) sau *e* în silaba următoare . . . In cazuri ca *acéla*, arom. *acmóţe*, accentul erà odinioară pe silaba finală, care erà un adverb demonstrativ; s'a pronunţat deci *acelà*, ca franc. *celui-là* (cf. *Dacoromania* p. 182 n.). Din faptul că nu avem *aceala* nu putem deduce că *a* următor nu produce diftongare. In general mi se pare oţioasă discuţia dacă numai *ă* sau şi *a* se poate considerà ca pricină a metafoniei. Cine ne poate spune dacă pe vremea când a început diftongarea, *a* final neaccentuat se pronunţà *a* sau *ă* (cum crede *I.*, p. 86)?". Intrebarea aceasta retorică e pusă deci tocmai pentru că diftongarea *ea* înainte de *a* e considerată ca sigură, nu invers, cum crede dl Rosetti. Dl Puşcariu continuă pe p. 380: „Intr'adevăr, din punct de vedere fonetic, prefacerea lui *e* şi *o* în *ea* şi *oa* înaintea unui *a* următor o înţelegem uşor ca produsul unei acomodări organice, ca o potrivire prea timpurie a organelor de articulaţie pentru poziţia următoare, E. Herzog (*Streitfragen*, p. 31) citează şi din alte limbi cazuri de diftongare analogă, în care noul diftong cuprinde în partea primă vocala originală, iar în partea a doua vocala din silaba următoare, d. ex. în vechea-nordică *berga* > *bearga*, în anglo-saxonă *herot* > *heorot*, etc.". Scriind o recensiune despre I. Iordan, *Rumänische Toponomastik*, I Teil, Bonn u. Leipzig, 1924, în revista *Litteris*, vol. II, No. 2. (Sept. 1925), p. 183, dl Puşcariu spune clar: „S. 2. Verfasser glaubt, trotz des von mir erhobenen Bedenkens, dass die Brechnung von *e* und *o* nur vor volgendem *ă*, nicht auch vor *a* stattfand. Den Gegenbeweis bringt jetzt N. Drăganu in „Dacoromania" III, 278 (*de* + *ca* > *deaca*). Ein zweites Beispiel ist aromunisch *eara* > *erat* (mit Bewahrung der alten Betonung und Erhaltung des nachtonigen *a* nach Analogie der übrigen Imperfekta"[1].

Prin pasagiul » Un „decalc" lingvistic de pe sârbo-cr. *dako*, admis de P. Skok (*Arh. f. slav. Phil.*, XXXVII, 91), pare exclus, e mai probabil că avem de a face cu un paralelism « dl Rosetti vrea să atragă atenţia cetitorilor că nu citez acest articol al lui Skok, probabil pentrucă nu-l cunosc. Intr'adevăr însă n'aveam de ce să citez pe Skok, deoarece el nu face decât

[1] Mai adaug acum pe arom. *ĭara*, *eara* alături de *ĭară* (< **e r a* > engad. *eir*, prov *er*(*a*) „auch", „jetzt", „nun", cf. Meyer-Lübke, *Rom. Gram.* II, § 495; *REW.*, No. 2886), dacă nu cumva *a* din acest *ĭara*, *eara* este ulterior după analogia lui *cara*, *di cara* etc. Observ că metafonia aromânescului *earam*, *ĭaram*, *aram* alături de *ram*, *iram*, megl. *ăiram* mi-o comunicase şi dl Th. Capidan înainte de apariţia recensiunii d-lui Puşcariu din *Litteris*, l. c.

BDD-A14745 © 1924-1926 Editura Institutului de Arte Grafice „Ardealul"
Provided by Diacronia.ro & www.dacoromanica.ro for IP 18.216.121.55 (2024-04-26 10:52:51 UTC)

să reproducă o părere mai veche a lui Cihac (vol. II, p. 89), pe care-l citam. Pe urmă chestiunea acestui s.-cr. *dako* < v.-sl. *dakъ* nu e lămurită nici pentru limbile slavice şi sânt filologi care l considerà chiar ca un împrumut din româneşte (cf. Berneker, *SEW.*, p. 177; apoi Miklosich, *Et. wb.*, p. 39 şi Vondrák, *o. c.*, p. 440).

In sfârşit în ultimul pasagiu, lăsând iarăşi să se înţeleagă că nu-l cunosc, mi se cere să citez „asupra tendinţelor generale care provoacă reînnoirea conjuncţiilor" un studiu mai nou al unui alt distins profesor al dlui Rosetti, *Le renouvellement des conjonctions* al dlui A. Meillet, publicat în *Annuaire de l'École pratique de Hautes Études* (1915—1916), pp. 9—28. Dl Rosetti se înşeală însă dacă crede că nu cunoşteam articolul dlui Meillet. El a fost reprodus doar şi în *Linguistique historique et linguistique générale*, pp. 159—175 şi astfel a ajuns şi până la Cluj. Dar nu înţeleg pentru ce ar fi trebuit să citez articolul dlui Meillet. Pentru pasajul: „Les origines des conjonctions sont d'une diversité infinie, on le sait. Il n'y a pas d'espèce de mot qui ne puisse livrer conjonct ons", singurul pe care l-aş fi putut întrebuinţà din întreg articolul? Apoi ceea ce se spune în acest pasaj au mai spus-o şi alţii înaintea dlui Meillet. Şi dacă citam articolul dlui Meillet, ar fi trebuit să citez şi pe Paul (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, § 119, 211 şi 259—261), Wundt (*Völkerpsychologie*, vol. II. *Die Sprache*, partea II, ed. IV, Leipzig, 1922, p. 219—221 etc.), Delbrück (*Vergleichende Syntax*, Strassburg, 1893—1900, I 5; II 433—435, 436, 437; şi mai ales 428—433), Jac. v. Ginneken (*Principes de linguistique psychologique*, Paris, 1907, pp. 132—146, 148—150, 161, 167, 171, 175, 198, 522—525), W. Meyer-Lübke (*Rom. Gramm.*, III, § 562—641) etc. Dar unde am ajunge în acest chip, când ştiinţa este atât de înnaintată şi bibliografia aşa de vastă? Ori câte cărţi aş cità, tot s'ar mai găsì una, pe care n'am citat-o.

Ori ce recensiune cred că se face înainte de toate pentruca să facă cunoscută lucrarea pe care o discută, cu părţile ei bune şi cu rectificarea celor rele. Din întreagă recensiunea dlui Rosetti însă nu rămân decât trei rânduri care privesc într'adevăr lucrarea mea şi împotriva cărora nu se poate ridicà obiecţiune. Şi atunci întreb: *cui prodest?*

Am avut prilejul să cunosc şi recensii obiective din partea dlui Rosetti şi nădăjduesc că în acelea pe care a început a le publicà în *Revue de linguistique romane* dsa va revenì la vechea obiectivitate.

N. Drăganu.

BDD-A14745 © 1924-1926 Editura Institutului de Arte Grafice „Ardealul"
Provided by Diacronia.ro & www.dacoromanica.ro for IP 18.216.121.55 (2024-04-26 10:52:51 UTC)